

AMI MALTHUSBÓL, KIMARADT

Malthus népesedési tanulmányának nem csekély részét az az innen-onnan összeszedett „bizonyító anyag” teszi ki, amelyben a szerző a népgyarapodás korlátait veszi számba a különböző korok „régi” és „új” népeinél. Megtalálunk ebben a kaleidoszkopszerű „példatár”-ban szinte minden népet

az ókori görögöktől meg a cimberektől, Tahiti és a Sandwich-szigetek bennszülött lakosságán át egészen a XVIII. század végi oroszokig, németekig, franciáig. Csak egyetlen nagy európai népcsoportot keresünk hiába: Kelet-Európa ekkor még egytől egyig elnyomott nemzeteinek népes családját, a háromfelé osztott Lengyelországtól meg a török iga alatt nyögő román fejedelemségektől le egészen a szabadságáért ez idő tájt élethalálharcot vívó Görögországig. De még magát a „boldog” Ausztriát — a Csehországot, Magyarországot, Horvátországot és Erdélyt magába kebelező nagy étvágyú Habsburg-császárságot — is hasztalanul keresnők a malthusi műben.

Pedig éppen abban az időben, amikor Malthus közzétette népesedési elméletét, valahol Délkelet-Európa szívében — a Dunántúltól a mai jugoszláviai Vajdaságon át a Bánságig terjedő, négy nemzet és számos szórvány-nemzetiség lakta, gazdagon termő területen — új „erkölcs” kezdett meghonosodni, mely egyfelől eleven cáfolata volt mindennemű malthusi tételezésnek, másfelől korai előfutára az Európában manapság pusztító nagy „járvány”-nak: a *fehér pestis*-nek, vagyis a népesség fogyásának.

Mi is történt voltaképpen ezen a területen?

Moldva demográfiai fejlődését elemezve Ecaterina Negruți arra a következtetésre jut, hogy a hűbéri termelőviszonyok között maga a lakosság *növekedése* volt az, amely — minthogy nem párosult a megművelhető

földterület bővítésének lehetőségével — kényszerítette a hűbéri agrárrendszer felszámolását.³⁸ A iasi-i történelmi demográfus tételének igazságát természetesen aligha vonhatnák kétségbe. De a hűbéri agrárrendszer felbomlása a Habsburg-monarchia jól ismert hatalmi, társadalmi, politikai és nemzetiségi viszonyai között nem következhetett be addig, amíg azt végül is a nép fegyveres szabadságharca 1848/49-ben ki nem kényszerítette. Amíg azonban ehhez a fellézéshez kellőképpen megérett az idő, számlatlanul teltek az esztendőök, sőt az évtizedek. A hosszú előcsatározások során nemcsak a hűbéri kiváltságaihoz makacsul ragaszkodó birtokos osztály került szembe a birodalom nyugati „örökös” tartományaiban immár gyorsan fejlődő polgársággal, nem csupán a jobbágyi intézményt örökváltsággal megszüntetni kívánó szabadelvű (főként középbirtokosi) gondolkodás ütközött meg a nagy latifundiumok arisztokrata maradiságával, nem pusztán a reformnemzedék — az alkotmányos haladás tábora — találta magát szembe a császárság megmerevedett intézményeivel, hanem ezen felül még a hamu alatt parázsló súlyos nemzeti és nemzetiségi ellentétek is erősen fékeztek a haladást.

A XVIII. század elején a török hódoltság alól felszabadított, elnéptelenedett területekre száz- és ezerszámra szökdöstek át északról az örökös jobbágyok, s emellett az új nagybirtokosok bel- és külföldi telepítésekkel is igyekeztek növelni jobbágyaik számát. Miközben ez idő tájt Észak-Magyarországon

és Erdélyben a szolgáltatások növekvő terhei mellett a jobbágytelkek mindenütt negyedekre, nyolcadokra, tizenhatodokra aprózódtak, s így a telkes jobbágyság helyzete már-már alig különbözött a zsellérekétől, az egykori hódoltsági területeken nem volt ritka a két, három, sőt még több telekkel bíró jobbágycsalád sem. Ez az „új” telkes jobbágyság — jóval II. József 1783. és 1785. évi, a jobbágyok szabad költözését és házasodását megengedő rendelete előtt is — szabadon költözhetett, sőt különböző szolgáltatási és adókedvezményben részesült.

Néhány nemzedéken át a telepes népességnek minden érdeke az volt, hogy minél gyorsabban gyarapodjék és növelje a családi munkáskezek számát. Eleinte azonban a gyarapodásnak erős kerékkötője volt a malária. Ezerszámra hullottak el különösen az idegenből jött telepések (sok helyütt teljesen ki is pusztultak), mindaddig, amíg csak a mocsarakat lassan fel nem szárították. Ezután valóban megindult a sokasodás. De már a harmadik-negyedik nemzedéknek lehetetlen volt nem észrevennie, hogy a telkek ismét rohamosan tagozódnak. Ezt egyes helyeken ideig-óráig ellensúlyozhatta a szülőkből, felnőtt gyermekeikből és felnövő unokáikból álló nagycsalád-rendszer részleges elterjedése. Ideig-óráig, mert ha sok utód volt, ezek között előbb-utóbb mégiscsak osztozásra került a sor.

Mit tehetett az „új” jobbágyság? Fatalista módon — egyik keresztelőt a másik után tartva — várhatta, hogy utódai ismét a régi

telken maradottak sorsára jussanak. Hisz az „Isten akaratába” való efféle belenyugvás csöppet sem ment ritkaságszámba ezeken a tájakon. Ha viszont nem tudott — vagy nem akart — ebbe belenyugodni, akkor dacos indulatát csak egyféleképpen juttathatta kifejezésre: összhangba kellett hoznia az asszonyok termékenységet — a születendő gyermekek számát — a jobbágyi telkek nagyságával. Sokfelé ez utóbbit választották. Így magyarázható meg, hogy a házas termékenység korlátozása — ami később a népsorvasztó egyke gyakorlatává fajult — éppen a Dunántúlon, a Bácskában és a Bánságban jelent meg s terjedt el, ott, ahol a legnagyobbak voltak a jobbágyi telkek, legfejlettebbek a mezőgazdasági módszerek, és ahol a gazdagon termő föld már korán viszonylagos jómódhoz juttatta a telkes jobbágyt.

A házas termékenység korlátozásának két alaptípusát ismerjük. Nyugaton a XVIII—XIX. században — és bizonyára már jóval korábban is — a később malthusiánusnak nevezett családstratégia terjedt el. A közérkölcök megkövetelte, hogy a fiatalok ne kössenek házasságot addig, amíg nincs *saját* házuk, azt pedig csak bizonyos nagyságú *saját* telken volt szabad építeni. Erről Angliában már I. Erzsébet királynő kora óta törvény rendelkezett. A fiatalok tehát viszonylag későn keltek össze, és ez már magában is csökkentette a házas termékenységet. Ezzel szemben Délkelet-Európában valamikor a XVIII. század végén új család-

stratégia született, amelyet ma „neomalthusianus”-nak mondanánk. Itt valamennyi nemzetiségnél általánosan elterjedt szokás volt a korai házasodás, amit sokfelé a nagycsalád-rendszer tett lehetővé. Ám ezt a népszokást a hűbéri korlátokkal és a föld felaprózódásától való félelemmel csak egyféleképpen lehetett összeegyeztetni: a házasságon belüli születéskorlátozó módszerek eltanulásával és anyáról leányra — vagy inkább: anyósról menyre — való átörökítésével. Így lettek idő múltával az egykezés kérésekként szigorú őrei a mindenkori anyósok, és így került az egykés világ nem is nő-, hanem vénasszonyuralom alá.

Kik voltak a legkorábbi családtervezők? A sváb telepések-e, akik — minthogy a Dunántúlon, a Vajdaságban meg a Bánságban egyformán otthon voltak — könnyen játszhatták a „közvetítő” szerepét (csak hogy náluk a kisebb gyermekhalandóság egy ideig leplezte a veszélyt)? Vagy az egykor a Duna mindkét partján lakó — a törökök elől ide menekült — jómódú szerb kereskedők, akiknél ez a szokás vitathatatlanul el volt terjedve, mert hiszen jóllehet vallási okokból más nemzetiségekkel nem keveredtek, mégis a szó szoros értelmében kiirtották önmagukat? Vagy a magyarok, esetleg a románok? Nem tudhatjuk. A történelmi demográfiai kutatások egyelőre adásaink még a kielégítő felelettel. Annyi azonban bizonyos, hogy

Hölbing Miksa, Baranya vármegye egykori főfizikusa (főorvosa), 1846-ban közzétett könyvecskéjében arról tudósít, hogy az Ormányságban — melynek drámáját később Kodolányi János *Földindulásából* ismerhetjük meg — már az 1790-es években megindult az egykezés. Később ez a szokás itt is, ott is felütötte a fejét, sokfelé mély gyökeret eresztett és kegyetlen erővel ható „erkölcsi törvény”-nyé merevedett. Hogy vajon a Burgerlandon át a Dunántúlról jutott-e el Ausztriába is — vagy pedig ott más, nyugatról jövő befolyások hatottak ugyan csak az egyke irányába —, nem tudjuk, az azonban kétségtelen tény, hogy a Bánságból az egyke átterjedt Krassó-Szörény és Arad megyékbe, ahonnan azután átvették az erdélyi szászok és református magyarok, akiknek soraiban mind a mai napig erősen hat.